

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.56.34.

СЕЛІВАНОВА Олена Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та практики
перекладу Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького
e-mail: oselivanova@ukr.net

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ПАРАМЕТРИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглянуто проблему етнічної ідентичності з огляду на дискусійність кваліфікації етносу в сучасних гуманітарних науках. Ідентичність має особистісний і соціальний аспекти: перший пов'язаний з уявленнями про себе як про члена групи, другий формує такі уявлення як похідні від усвідомлення людиною причетності до якоїсь групи зважаючи на взаємодію з представниками інших груп.

Визначено такі лінгвокогнітивні параметри етнічності, як етнічний характер, темперамент, колективне позасвідоме, етносвідомість, що містить етнічні почуття й менталітет. Етнічний характер виявляється у стереотипах сприйняття, відчуття, поведінки і встановлюється не лише шляхом самооцінки, а й на підставі стереотипізації рис характеру представниками інших етносів. Етнічний темперамент визначено як певний стандартний спосіб реагування на конкретну ситуацію, властивий більшій частині представників етносу. Параметр етносвідомості є віртуальним явищем, адже свідомість є індивідуальною, проте кожен етнос має власні найбільш виразні психологічні риси, найбільш актуалізовані концептуальні структури, сукупність оцінок і способів категоризації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду, що становлять колективний «дух» народу. У межах етносвідомості виокремлюють етнічні почуття як емоційне ставлення людей до власного етносу й інших етносів, їхніх інтересів і цінностей, а також етнічний менталітет, що являє собою спосіб мислення чи характер процесу мислення народу. Колективне позасвідоме як параметр етнічності є успадкованою й незмінною сукупністю психічних процесів, які не належать до сфери свідомості, а лише виявляються в ній у вигляді архетипів і зумовлені родовою пам'яттю людини. Усі ці параметри мають вербальну реалізацію у вигляді категорій культурної граматики, констант культури, позначень етнічних стереотипів, прецедентних феноменів, архетипів і символів, специфіки комунікативної поведінки.

Ключові слова: етнос, етнічна ідентичність, етнічний характер, етносвідомість, колективне позасвідоме, менталітет, етнічні почуття, категорії культурної граматики, ментальні програми.

Постановка проблеми. Проблема визначення етносу є ключовою не лише в етнолінгвістиці, а й у різних гуманітарних науках. Термін «етнос» використовують в етнологічній літературі досить давно, однак наукове осмислення його як спеціального поняття для позначення особливої спільноти людей відбулося протягом останніх десятиліть у результаті підвищення уваги до проблем етногенезу, етнічної історії та етнічного менталітету, почасти пов'язаних зі здобуттям країнами незалежності. Дефініція етносу передбачає з'ясування дискусійних питань історичної природи етносу, суб'єкта встановлення етнічної належності, способу й мети етнічної ідентифікації, параметрів

етнічної ідентичності [1, с. 308–348]. Останнє питання є найбільш значущим, оскільки спрямоване на встановлення насамперед відмінних рис етнічних груп. Як здається, поняття «етнос» має кваліфікуватися так би мовити «в ідеалі», оскільки реальне життя народів нерідко змінює інваріантні ознаки етносу і створює маргіналії різних типів. Отже, етносом в ідеалі є історично сформована, об'єднана спільним етнічним сукупність носіїв однієї мови, що усвідомлюють себе як угруповання на підставі близькості психологічного складу, спільності культурних традицій і норм, досвіду, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та взаємодії з іншими народами. Психологічний склад етносу визначений на підставі низки лінгвокогнітивних параметрів.

Проблема етнічної ідентичності проектується у так звану Я-концепцію, що передбачає наявність у індивіда певної самосвідомості як ядра Я, що відбирає й інтегрує значущу інформацію і відкидає незначущу. Ідентичність має особистісний і соціальний аспекти: перший пов'язаний із уявленнями про себе як про члена групи, другий формує такі уявлення як похідні від усвідомлення людиною причетності до якоїсь групи в процесі взаємодії з представниками інших груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «ідентифікація» на позначення безсвідомого процесу імітації увів у науковий обіг З. Фрейд, а поняття ідентичності як відчуття належності індивіда до якоїсь цілісної структури, що дає змогу людині віднайти свою соціальну нішу й убезпечити себе від самотності, розробив у ракурсі неофрейдизму Е. Фромм. Авторка ґрунтовної монографії, присвяченої проблемі ідентичності, О. Матузкова кваліфікує ідентичність як «результат обізнаності, осмислення й емоційної оцінки (когнітивно-емоційний рівень) суб'єктом індивідуально-групових і колективних характеристик (індивідуально-колективний рівень), підтверджених (чи ні) значущими іншими (суб'єктно-об'єктний рівень) на підставі конструювання образу навколишнього світу, образу групи, себе і свого місця в них (конструкціоністський підхід) на основі певних ідентифікувальних, зокрема й інтеграційних і диференційних ознак групи [2, с. 77]. Головною функцією ідентичності, на думку американського психоаналітика Е. Еріксона, є збереження цілісності й індивідуальності досвіду людини, убезпечення від внутрішньої та зовнішньої небезпеки, досягнення балансу можливостей людини і суспільства [3].

Одним із різновидів ідентичності є етнічна / національна ідентичність, або етнічність. Термін «етнічність» запозичений із західної етнології, де перевагу у визначенні було надано специфіці культурних рис групи. Російський етнолог О. Садохін зазначає, що важливу роль у вивченні етнічності відіграли наукові праці норвезького вченого Ф. Барта, який уважав, що ознаки етнічних груп не можна обмежувати лише культурними, оскільки етнічні групи визначаються характеристиками власного самоусвідомлення, тобто такими, з якими ідентифікують себе люди або вони ідентифікуються так іншими людьми [4, с. 79].

Протягом багаторічної дискусії щодо цього питання в етнології було висунуто зовсім різні параметри етнічності, а найчастіше – їхній комплекс. В об'єктивістському підході такими параметрами є спільність території, ландшафту, навіть генетичної спорідненості, або генетичного коду. Згідно з концепцією Л. Гумільова, етнос не є соціальною групою, а енергійною, оскільки почуття взаємної симпатії зумовлене процесом обміну біогеохімічною енергією живої речовини біосфери; етноси мають різну частоту коливальних енергетичного поля, що є підґрунтям поділу на своїх і чужих. На думку дослідника, найбільш істотною рисою нового етносу, що утворився в результаті пасіонарного поштовху, є специфічні стереотипи поведінки, які передаються шляхом сигнальної спадковості на ґрунті культури [5]. В еволюційно-історичному напрямі примордіалізму диференціацію етносів здійснюють на підставі спільності мови, єдиного походження, комплексу звичаїв, укладу життя, що зберігається традицією. Ю. Бромлей до параметрів етнічності зараховує територіальну спільність, стабільні особливості культури, мови, психіки, а також назву (етнічний) й усвідомлення власної єдності та відмінності від інших як самосвідомості. Причому лише вся сукупність наведених параметрів визначає

етнос як соціальну групу [6]. Цікаво, що мову розглядають як умову формування етносу та результат етногенезу, хоч «поняття етнічної та мовної спільності не збігаються, оскільки різні етноси можуть користуватися однією мовою, і, навпаки, єдиний етнос може застосовувати у спілкуванні різні мови (або діалекти)» [7, с. 263].

Етнічна ідентифікація передбачає обов'язкове етнічне самоусвідомлення як відносно стійку систему свідомих уявлень на рівні зарахування себе до певного етносу; а також наявність етнічного почуття – свідомого, але неосмисленого відчуття своєї належності до етносу, його культури, що викликає гордість за свій народ, любов до Вітчизни, емоційно позитивне сприйняття явищ етнічної культури, інтересів свого народу, навіть готовність до самопожертви в ім'я свого народу, яке може поєднуватися з екстремальним, гіпертрофованим почуттям переваги власного народу над іншими, ненависті до чужих етносів, прагнення до їхнього підкорення й навіть знищення. На думку переважної більшості етнологів, основною диференційною рисою етносу є культура в широкому її розумінні, що являє собою збережені в колективній пам'яті символічні способи матеріального й духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації, а також способи колективного існування представників різних народів, одного етносу або певної його групи.

Прибічники інструменталістського підходу практично не цікавилися параметрами етнічності через опертя на прагматизм: оскільки етноси існують, вони задовольняють якісь конкретні потреби людини або групи та полегшують їхню життєдіяльність й існування в суспільстві. Єдиним визнаним параметром етнічності в цих теоріях є культурні традиції, творча спадщина, адже етнос як інформаційний фільтр використовує культурні традиції як однорідний, циклічний, стабільний захисний механізм в умовах невпорядкованості й хаотичності сучасного світу. У конструктивізмі параметри етнічності задані «кордонами» групи, якими вона обмежує сама себе. Ці кордони насамперед відокремлюють культурні розбіжності і є конвенційними. Вони виникають передовсім у свідомості як культурна самоідентифікація. Етнічну ідентичність розглядають і як результат спільних із членами етнічної групи уявлень, ідей, повсякденного досвіду, культури, історії, вірувань, мови, комунікативної поведінки тощо, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та взаємодії з іншими народами.

Останнім часом посилюється роль ще одного не менш важливого параметра етнічної ідентифікації – психічного складу етносу як сукупності специфічних рис характеру, ментальності, свідомості. Цю ознаку обстоював російський філософ Г. Шпет, який у своїй книзі «Введение в этническую психологию» висловив думку, що психологію народу потрібно досліджувати на підставі збагнення смислу об'єктивних культурних явищ, у яких фіксуються типові суб'єктивні почуття народу. Згідно з його концепцією, «дух народу», тобто народний характер, символізує смисл й ідею народу. Однак віртуальність «народного духу» нерідко зумовлює скепсис етнологів щодо висунення цього параметра як диференційного. Приміром І. Кон вважає, що треба говорити не про якийсь національний характер, а про деякі специфічні особливості психології в окремих груп людей, які складають конкретний народ. Л. Гумільов наголошував на тому, що національний характер є міфом, позаяк він змінюється протягом еволюції етносу. Проте в сучасній етнології усталеною є думка про наявність статичних і динамічних рис психологічного складу етносу: перші є стійкими продуктами етногенезу, другі можуть змінюватися, зникати та з'являтися знов. До статичних компонентів психології етносу зараховують етнічний характер, темперамент, етнічну свідомість, менталітет народу.

Окреслені параметри етнічної ідентичності варто розглядати з позиції їхньої інтегративної, ніж диференційної функції. Приміром, мова, імовіріше, є етноінтегративним параметром, ніж диференційним, оскільки положення про те, що етнос об'єднує спільна мова його представників, має менше винятків, ніж твердження, що етноси диференціюються на підставі мовного параметра. Прем'єр-міністр Британії Д. Ллойд-Джордж писав: «Мова не є достатньою ознакою для визначення національної

належності... Значна частина ірландського народу забула свою давню мову і протягом багатьох століть говорила мовою ненависних їм поневолювачів, лаючи останніх їхньою власною мовою». Отже, одна мова може обслуговувати різні етнокультурні групи. Таку мову називають полікультурною.

Метою статті є характеристика лінгвокогнітивних параметрів етнічної ідентичності. Такі параметри передбачають проекцію розрізнявальних рис етносу на пізнавальні функції свідомості та його мовні особливості.

Виклад матеріалу. Психологічний склад етносу є віртуальною сукупністю специфічних рис характеру етносу, його темпераменту, особливостей психічних функцій етносвідомості, колективного позасвідомого, що відображена в константах культури, психічних і культурних стереотипах, архетипах і зафіксовано в мові, матеріальній та духовній культурі народу. Реальними носіями психологічного складу етносу є його представники, члени етнічної групи. Як уже було зазначено вище, етнологи виокремлюють статичні й динамічні риси психологічного складу етносу: перші є стійкими продуктами етногенезу, другі можуть змінюватися, зникати та з'являтися протягом еволюції етносу. До статичних компонентів психології етносу зараховують етнічний характер, темперамент, етнічну свідомість, менталітет народу.

Етнічний характер — це сукупність найбільш виразних особистісних ознак (фізичних і духовних) психічного складу, притаманних представникам певному етносу. Це поняття є віртуальним й узагальненим, адже психіка кожної людини є індивідуальною. Однак етнічний характер встановлюється за найбільш яскравими психологічними якостями, властивими етносу, на відміну від інших. Етнічний характер виявляється у стереотипах сприйняття, відчуття, поведінки і встановлюється не лише шляхом самооцінки, а й на підставі стереотипізації рис характеру представниками інших етносів. Дослідники зауважують, що риси етнічного характеру можуть модифікуватися, вони є динамічними, однак їхня динамічність реалізується протягом тривалого часу, тому вони здаються чітко фіксованими, закріпленими у психіці етносу [4, с. 145].

Вияви етнічного характеру в лінгвопрагматичі позначені терміном «базова структура обличчя» подібно до терміну «базова структура характеру» американської дослідниці Р. Бенедикт, яка висунула гіпотезу про те, що кожній культурі властивий свій специфічний тип особистості з певною домінантною рисою й моделлю поведінки. Згідно з її концепцією існує три типи культурних етнічних конфігурацій: аполлонійський з ознакою міри у всьому, орієнтацією на традиції; діонісійський із рисами індивідуалізму й різними формами насильства і параноїдальний, що характеризується конфліктністю, підозрілістю, ворожістю.

Етнологи розглядають базові риси етнічного характеру українців на підставі дослідження народної творчості, історії народу та характеристики його найвидатніших і найяскравіших постатей. Позитивними рисами вважаються працелюбність, гостинність, прагнення до освіченості, статичність родинних відносин, прагнення до духовного життя, повага до старших, мужність, здоровий оптимізм, прагнення до незалежності, універсальність; негативними рисами — взаємне нерозуміння, схильність до анархізму, неузгодженість слова й діла, невизначеність, відособленість, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм [8, с. 76–77]. І. Нечуй-Левицький не випадково писав, що «сумування українця і справді стало теперечки черком національного типу, — то одтисок минувшості об'ярмленого народа».

За результатами асоціативних експериментів і застосування методики семантичного диференціала етнолінгвісти встановили автопортрети й гетеропортрети різних етносів, що уможливило з'ясування типових рис етнічного характеру. Американська дослідниця М. Мід виокремила три головних аспекти вивчення національного характеру: 1) порівняльний опис деяких культурних конфігурацій згідно з розробками Р. Бенедикт; 2) порівняльний аналіз дитячого виховання; 3) вивчення притаманних культурам моделей міжособистісних відносин, приміром, між батьками й дітьми, між ровесниками тощо [9].

Етнічний темперамент як параметр етнічності виокремлюють не всі дослідники, адже його часто залучають до рис етнічного характеру. Етнічний темперамент визначають як певний стандартний спосіб реагування на конкретну ситуацію, властивий більшій частині представників етносу [4, с. 145]. Етнічний темперамент є зовнішнім виявом етнічного характеру в різних формах вербальної й невербальної поведінки на підставі стереотипів реагування. Відповідно до класифікації етносів за темпераментом А. Аугустинавічуте, яка ґрунтувалася на диференціації психічних функцій К. Юнга, виокремлено мисленнєві, відчуттєві, почуттєві й інтуїтивні, а також етичних і логічних інтровертів та екстравертів, однак така класифікація є доволі простою, адже до одного типу темпераменту належать зовсім різні за психологічною природою етноси.

Параметр етносвідомості є віртуальним явищем, адже свідомість є індивідуальною, але кожний етнос має власні найбільш виразні психологічні риси, найбільш актуалізовані концептуальні структури, сукупність оцінок і способів категоризації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду, що становлять колективний «дух» етносу. Е. Дюркгейм ще наприкінці ХІХ ст. висловив думку про існування двох форм людської свідомості: індивідуальної та колективної. Друга єдина для всієї групи й не залежить від окремих людей, проте відіграє примусову роль, підпорядковуючи особистість колективній свідомості. Цю форму свідомості зафіксовано в колективних уявленнях – віруваннях, міфах, нормах моралі та права. Ідеї Е. Дюркгейма знайшли продовження в працях французьких дослідників М. Мосса, К. Леві-Стросса, Л. Леві-Брюля й ін., а також у сучасних когнітологічних і культурологічних дослідженнях. Реконструкцію й інтерпретацію колективної етносвідомості здійснюють на підставі аналізу різних видів діяльності етносу, його буття та продуктів семіотичного універсуму культури.

Найголовнішим експонентом етносвідомості є мова етносу, у якій у фіксованому знаковому вигляді зберігаються і транслуються від покоління до покоління особливості пізнавального досвіду народу, способи концептуалізації та категоризації, етнічні стереотипи, константи культури тощо. Етносвідомість співвідноситься з поняттями концептуальної та мовної картин світу, адже відображенням закономірностей концептуальної організації етносвідомості є частково ментальний лексикон, знання про мову й у мові. Етносвідомість формує етнічний смак як норму оцінки: раціональної, сенсорної, психологічної, етичної, естетичної, утилітарної тощо. Ціннісні орієнтації етносу й етнічний смак формують етнічну культуру. Етносвідомість є підґрунтям етнічного характеру. Наприклад, загальними ознаками етносвідомості українців дослідники вважають домінування емоцій і почуттів над волею й інтелектом, інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті довкілля, виражену в концентрації на фактах, проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; сентиментальність, чуттєвість, емпатію; індивідуалізм, що виявляється в різних формах опосередкованого прагнення до особистої свободи при відсутності організації, стійкості й дисципліни [8, с. 66]. В. Янів розглядає емоційність й індивідуалізм українців як компоненти, що найміцніше зв'язують їх із Європою. Починаючи ще з «філософії серця» Г. Сковороди філософи й письменники говорять про домінування кордоцентричної орієнтації українців.

Етносвідомість є синергетичною суперсистемою, психофункціональним континуумом, складниками якої є згідно з концепцією К. Юнга мислення, відчуття, почуття й інтуїція. Найбільш виразним складником етносвідомості є етнічний (національний) менталітет, або ментальність. Поняття ментальності увійшло в науковий обіг у середині 50-х р.р. ХХ ст. завдяки дослідженням французьких учених Ж. Люб'є і Р. Мандру. Ментальність є важливим етнопсихологічним феноменом, що являє собою спосіб мислення чи характер процесу мислення. Структурними компонентами етнічної ментальності вважають емотивний, когнітивний і поведінковий. В. Колесов кваліфікує ментальність як «світобачення в категоріях і формах рідної мови, яке поєднує інтелектуальні, духовні й вольові якості національного характеру в типових його виявах» [10, с. 15]. Однак емотивний і духовний, на нашу думку, перебуває поза межами

ментального у сфері почуттів, емоцій та позасвідомого й лише може надавати імпульс, зокрема, раціональним оцінкам у сфері ментальності й поведінці. Ментальність ототожнюють із вербальною сферою, однак вербальне представлене в мові етносу, яка не є диференційною ознакою етнічності. Крім того, мовна ментальність є лише частиною ментальності етносу. Безперечно, поведінка й воля регулюється ментальністю, але не лише нею, а й процесами сенсорики, інтуїцією, позасвідомим. Тому окреслені складники не є однопорядковими й не всі належать до сфери ментального, а швидше до виявів етнічної свідомості. До того ж у визначенні В. Колесова поняття ментальності і національного характеру практично ототожнені, що потребує окремого обґрунтування. Роль ментальності етносу полягає в осмисленій, раціональній орієнтації його представників на певну поведінку, світогляд, цінності й норми. Г. Почепцов цілком слушно визначає мовну ментальність як «співвідношення між деякою ділянкою світу і її мовною репрезентацією», причому світ він розуміє не лише як світ, що оточує людину, а й світ, створений людиною і такий, що нерідко більшою мірою свого обсягу перестає існувати, коли щезає його творець і носій – людина, тобто світ мовленнєвих дій і станів» [11, с. 111]. Отже, ментальність є результатом однієї з пізнавальних функцій свідомості – мислення, поза межами ментального перебувають інші, не менш важливі когнітивні функції свідомості – сенсорика, почуття, інтуїція, а також індивідуальне й колективне позасвідоме.

Ментальність узагальнено представлена в категоріях «культурної граматики», які вперше виокремив й описав американський дослідник Е. Холл. Ці категорії уособлюють узагальнену логіку культури народу. Такими культурними категоріями є час, тобто усвідомлення цінності часу етнокультурною групою; ритм життя; контекст, простір і швидкість поширення інформації. Етнолог Г. Хофстеде висунув концепцію ментальних програм, згідно з якою механізми формування етнічної ідентичності названі ментальними програмами свідомості. Дослідник пропонує чотири ідеальних виміри культури, що закладають такі програми: дистанцію влади, колективізм / індивідуалізм, маскуліність / фемінність, рівень невизначеності. Специфіку ментального визначають також етнічні стереотипи, які виконують функції стабілізації й ідентифікації угруповання як єдиного етносу, акумуляції й систематизації соціокультурного й історичного досвіду етносу, трансляції знань носіїв певної мови від покоління до покоління, захисту групових інтересів, своєрідності національної культури в умовах міжетнічних контактів тощо. Виявами етнічного менталітету є прецедентні феномени – складники знань, позначення та зміст яких добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, є актуальними й використаними у когнітивному й комунікативному плані; етнічні символи, комунікативна поведінка.

У межах етносвідомості виокремлюють також етнічні почуття як емоційне ставлення людей до власного етносу, його інтересів і цінностей, а також до інших етносів, їхніх інтересів і цінностей. Етнічні почуття деякі етнологи кваліфікують як динамічні характеристики етносу, інші вважають почуття більш динамічними, ніж етнічний характер, і ставлять почуття в залежність від ступеня стійкості тих причин, які їх зумовили. До позитивних етнічних почуттів відносять гордість за свій народ, патріотизм, любов до народу і т. ін., до негативних – зверхність, шовінізм, расизм, зневагу до свого народу, почуття меншовартості тощо.

Складниками етносвідомості є константи культури – відносно стійкі концептуальні структури, які несуть культурно ціннісну інформацію та представлені в знакових продуктах культури, зокрема, у текстах, явищах природної мови. Константи культури здебільшого розглядають у сфері ментальності, однак якщо це концептуальні структури, то вони поєднують у собі всі функції свідомості, інтегровані з колективним позасвідомим. Не випадково О. Залевська кваліфікує концепт як перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, що об'єктивно існує у свідомості людини [12, с. 39].

Російський лінгвіст Ю. Степанов відмічав, що першою практичною роботою зі східнослов'янської концептографії, на його думку, є спеціальний курс лекцій «Термінологія російської історії», прочитаний професором В. Ключевським у

1884–1885 р. р. студентам історико-філологічного факультету Московського університету [13, с. 8]. Ю. Степанов, уклавши словник «Константы. Словарь русской культуры», де розглянуто 37 базових і 20 похідних констант культури, застосував насамперед метод інтроспекції, керуючись тим, що духовна культура живе в індивідуальній мовній свідомості, і застосовує дані суміжних наук – етнології, історії, географії тощо. Зміст констант культури він установлював шляхом дослідження їхньої вербальної репрезентації в етнотекстах письменників, філософів, науковців і мовленні пересічних членів соціуму, а також на підставі виведення етимологічної внутрішньої форми ключових лексем. Дослідження констант культури потрібно здійснювати з урахуванням архетипів колективного позасвідомого, хоч константи й архетипи є феноменами різного онтогенетичного й когнітивного порядку. У концепції російського етнолога С. Лур'є висунуто тезу про наявність центральних зон культури, де зосереджені цінності й вірування, що визначають природу сакрального для кожної культури. Зміст центральної зони виявляється в етнічних константах, які, на думку дослідниці, є позасвідомими і містять образи ворога, себе, добра й уявлення про спосіб боротьби добра зі злом [14].

В українській етнолінгвістиці першу спробу опису констант культури українського народу здійснив В. Жайворонок у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» 2006 року, де проаналізовано 10 тис. одиниць мови, які репрезентують український етнокультурний континуум.

Лінгвокогнітивним параметром етнічності є також колективне позасвідоме як успадкована й незмінна сукупність психічних процесів, які не належать до сфери свідомості, а лише виявляються в ній у вигляді архетипів і зумовлені родовою пам'яттю людини. Колективне позасвідоме визначає життєдіяльність людини й етносу. Його вивчення розпочате в аналітичній психології швейцарського вченого К. Юнга, хоч це поняття застосовував ще Платон, який виокремлював у психіці позасвідомого ейдоси, що згодом отримали назву архетипів. Про існування позасвідомого відомо ще із праць Г. Гегеля. Основоположниками психології позасвідомого у XVIII ст. були німецький біолог, лікар і психолог К. Карус і німецький філософ, прибічник панпсихізму як вчення про абсолютно безсвідомий духовний початок усього сущого – світову волю – Е. фон Гартман. Однак їхні погляди не залишили відчутних слідів, до них повернулися лише в медичній психології наприкінці XIX ст. У роботах французького психопатолога Т. Рибо безсвідоме було протиставлене свідомому як фізіологічне психологічному.

У психоаналізі австрійця З. Фрейда на початку XX ст. було висунуто ідею трьох рівнів системи душевного життя: свідомого, передсвідомого й безсвідомого з цензурою між ними, причому безсвідоме проникає до свідомості у вигляді сновидінь, невротичних симптомів, описок й обмовок, творчих актів. У пізніх роботах З. Фрейд диференціював інстинктивну психіку (Воно) і колективну свідомість, частково усвідомлену, частково неусвідомлену, витіснену індивідом (понад-Я), тобто він визнавав архаїчно-міфологічний характер позасвідомого [15, с. 316–330].

Швейцарський психолог К. Юнг також висловлював подібні погляди. Дослідник виокремив у позасвідомому два відділи: особисте та колективне. Зміст колективного позасвідомого не набувається протягом життя, воно є вродженим, первісною формою усвідомлення світу, ґрунтується на особливостях мозку, успадкованого від предків. К. Юнг писав: «Подібно до того, як людське тіло зберігає сліди свого філогенетичного розвитку, так зберігає їх і психіка» [16, с. 622]. Колективне позасвідоме формується із залишків колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах, праформах і підсвідомо детермінують поведінку й мислення кожної людини [8, с. 56]. К. Юнг пов'язував процес формування етносів з архетипами колективного позасвідомого. Архетип визначений дослідником як гіпотетична наслідувана психологічна властивість, що не може сприйматися чуттєво й наочно, а у випадку переходу до сфери свідомості перестає бути рефлексом колективного позасвідомого й архетипом. Він наголошував на тому,

що архетипи є підґрунтям поведінки, структурами особистості, вони беруть участь у формуванні світогляду етнічної групи й можуть мати вияв як регулятивні принципи у творчо оформленому матеріалі. Дослідник зазначав: «Безсвідоме як сукупність архетипів є осадом всього, що було пережите людством аж до його найтемніших джерел. Але не мертвим осадом, не кинутим полем руїн, а живою системою реакцій та диспозицій, яка невидимим, а тому й більш дієвим способом, визначає індивідуальне життя» [16, с. 131].

Реконструкція архетипів може здійснюватися зворотним шляхом – від завершеного твору мистецтва до його витоків. Основними рисами архетипу К. Юнг вважав мимовільність, автономність, генетичну зумовленість, належність до сфери позасвідомого. За К. Юнгом, архетипи колективного позасвідомого диференційовані на психологічні, якщо вони виходять із пам'яті роду (наприклад, архетипи свого, духу, Его, тіні, аніми й анімусу, води, матері, регенерації тощо), і культурні, створені культурним досвідом людства (наприклад, архетипи трійці, життя, смерті, мадонни, вічного мандрівника, героя тощо). Як зазначає Г. Кульчицький, «для українського колективного позасвідомого характерним є архетип доброї, лагідної, плодючої Землі. Світоглядна толерантність, яка супроводжує український народ протягом всієї історії, є результатом впливу цього архетипу. Формування української психіки привело до переваги рефлексивної світоглядної настанови над предметною, орієнтованою на довкілля. Схильність до рефлексії узгоджується з емоційно-чуттєвим характером і зменшує роль раціонально-вольового компонента психіки» [17, с. 49–61]. А. Баронін зауважує, що архетип Матері у колективному позасвідомому українців, пов'язаний із культом Великої Богині, що виник ще за часів трипільської культури, а згодом трансформувався в культ Богородиці, є основою етнічної домінанти національного характеру й позбавляє етнос агресивної активності [8, с. 61]. Це певним чином узгоджується з концепцією К. Юнга про консолідаційну роль архетипів для етнічного угруповання за умови відображення ними психічної спадщини та синхронного стану членів етнічної групи.

Колективне позасвідоме, за К. Юнгом, синхронізує діяльність етносу. У сучасному екзистенціалізмі концепцію синхроністичності К. Юнга застосовують у поясненні колективної етнічної свідомості. Співвідношення свідомості етносу, імпринтованої в мові й культурі, й індивідуальної свідомості представників етносу визначають за принципом нелокального поля, розробленого у фізиці. Етнос створює власне соціальне поле, а окремий мозок підключений до цього поля як приймач. Мова етносу фіксує це «єдине поле думок, відчуттів і чуттєвих вражень, яке характеризує певний етнос і надає впорядкованості та змісту нашому безпосередньому сприйняттю» [18, с. 6].

Висновки. Отже, лінгвокогнітивними параметрами етнічності є етнічний характер, темперамент, етносвідомість, що виявляється в менталітеті, почуттєвій та відчуттєвій сфері, та колективне позасвідоме. Усі ці параметри мають вербальну реалізацію у вигляді категорій культурної граматики, констант культури, позначень етнічних стереотипів, прецедентних феноменів, архетипів і символів, специфіки комунікативної поведінки. **Перспективи** досліджень окресленої проблематики лежать у площині детального розроблення мовної та комунікативної репрезентації лінгвокогнітивних параметрів етнічності, а також у з'ясуванні когнітивної природи лінгвоетнічного антагонізму.

Список використаної літератури

1. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова. 2-е вид., випр. і доп. – Черкаси, 2017. – 890 с.
2. Матузкова Е. П. Идентичность и лингвокультура: методология изучения : [монография] / Е. П. Матузкова. – Одесса : Изд-во КП ОГТ, 2014. – 333 с.
3. Erikson E. N. Identity, Youth and Crisis / E. N. Erikson. – N.Y. : Norton, 1969. – 336 p.
4. Садохин А. П. Этнология / А. П. Садохин. – М. : Гардарики, 2002. – 256 с.
5. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : Институт ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.
6. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 413 с.
7. Алефиренко Н. Ф. «Язык» и «текст» культуры / Н. Ф. Алефиренко // Текст : восприятие, информация, интерпретация. – М. : Изд-во МГУ, 2002. – С. 280–294.

8. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.
9. Мид М. Культура и мир детства : Избранные произведения. Пер. с англ. / М. Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
10. Колесов В. В. Язык и ментальность / В. В. Колесов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.
11. Почепцов Г. Г. Языковая ментальность: способы представления мира / Г. Г. Почепцов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–119.
12. Залевская А. А. Психолингвистический поход к проблеме концепта / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 2001. – С. 36–44.
13. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «ЯРК», 1997. – 824 с.
14. Лурье С. В. Историческая этнология / С. В. Лурье. – М. : Академический проект : Гаудеамус, 1997. – 624 с.
15. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд // История психологии. XX век / Под ред. Гальперина П. Я., Ждан А. Н. – М. : Академический проект, 2003. – С. 316–350.
16. Юнг К. Г. Аналитическая психология / К. Г. Юнг // История психологии. XX век. – М. : Академический проект, 2003. – С. 613–640.
17. Кульчицкий Г. Мировосприятие украинца / Г. Кульчицкий // Українська душа. – К., 1992. – С. 49–61.
18. Уилсон Р. А. Новая инквизиция / Р. А. Уилсон. – М. : Пересвет, 2001. – 240 с.

References

1. Selivanova, O. O. (2017). *Modern linguistics: directions and problems*. Cherkasy: Publisher Chabanenko Ju (inUkr.)
2. Matuzkova, E. P. (2014). *Identity and linguistic culture: methodology of study*. Odessa: Publishing House KP OGT (in Russ.)
3. Erikson, E. N. (1969). *Identity, Youth and Crisis* N.Y.: Norton.
4. Sadohin, A. P. (2002). *Ethnology*. Moscow: Gardariky (in Russ.)
5. Gumil'ov, L. N. (1997). *Ethnogenesis and biosphere of Earth*. Moscow: Institute DI-DIK (in Russ.)
6. Bromley, Ju. V. (1983). *Essays of theory of ethnos*. Moscow: Nauka (in Russ.)
7. Alefirenko, N. F. (2002). «Language» and «text» of culture. In: Text: perception, information, interpretation. Moscow: Publishing House of MSU (in Russ.)
8. Baronin, A. S. (2000). *Ethnic psychology* Kiev: Tandem. (in Russ.)
9. Mead, M. (1988). *Culture and world of childhood: Select works*. Translation from English. Moscow: Nauka (in Russ.)
10. Kolesov, V. V. (2004). *Language and mentality*. Saint-Petersburg: Petersburg orientalism (in Russ.)
11. Pocheptzov, G. G. (1990). *Linguistic mentality: methods of presentation of world*. In: Questions of linguistics. № 6 (in Russ.)
12. Zalevskaia, A. A. (2001). *Psycholinguistics hike to the problem of concept*. In: Methodological problems of cognitive linguistics. Voronezh: Publishing House of VU (in Russ.)
13. Stepanov, Ju. S. (1997). *Constants. Dictionary of the Russian culture. Research experience*. Moscow: Scool «JaRK» (in Russ.)
14. Lurje, S. V. (1997). *Historical ethnology*. Moscow: Academic project: Gaudeamus (in Russ.)
15. Froid, Z. (2003). *Ego and Id*. In: History of psychology. XX century. Moscow: Academic project (in Russ.)
16. Jung, C. G. (2003). *Analytical psychology*. In: History of psychology. XX century. Moscow: Academic project (in Russ.)
17. Kulchizcy, G. (1992). *Perception of the world of Ukrainian*. In: Ukrainian soul. Kiev (in Russ.)
18. Willson, R. A. (2001). *New inquisition* Moscow: Peresvet. (in Russ.)

SELIVANOVA Olena Oleksandrivna,

Doctor of Philological Sciences, Full Professor, Head of the Department of Translation Theory and Practice, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University
e-mail: oselivanova@ukr.net

LINGUISTIC AND COGNITIVE PARAMETERS OF ETHNIC IDENTITY

Abstract. Introduction. *Determining ethnos needs discussion of such issues such as historical nature of ethnos, subjects of ethnic identity, means and aim of ethnic identity, parameters of ethnic identity. The last issue is the most important as it provides for the differentiation of ethnic groups' features. Ethnos is a historically formed, linked by the common ethnonym unity of native speakers that consider themselves as a group on a basis of the closeness of the psychological features, cultural traditions and norms, experience formed in the process of ethno-cultural socialization and interrelation*

with other nations. The psychological feature of *ethnos* is determined on the basis of certain linguo-cognitive parameters.

Purpose of this article is the analysis of linguo-cognitive parameters of ethnic identity. Such parameters mean projection of *ethnos* differentiating features onto the cognitive functions of consciousness and its language peculiarities.

Results. Psychological traits of *ethnos* are a virtual complex of specific features, temperament, peculiarities of mental functions of ethnic consciousness, collective subconscious, reflected in the cultural universals, mental and cultural stereotypes, archetypes, and is verbalized in the different discourse practices.

The ethnic character is determined via most distinctive psychological features, inherent to an *ethnos*. The ethnic temperament is a standardized way to react to the certain situation, inherent to the majority of people within an *ethnos*. The parameter of ethnic consciousness is a virtual phenomenon due to the fact that consciousness is individual, but every *ethnos* has its own most vivid psychological features, conceptual structures, set of evaluations, ways of world conceptualization and inner reflexive perception comprising the collective spirit of a nation. The main exhibitor of ethnic consciousness is the language of an *ethnos* that preserves in a sign form and translates from generation to generation peculiarities of cognitive experience of a nation, ways of conceptualization and categorization, ethnic stereotypes, constants of culture etc. The most significant component of ethnic consciousness is the ethnic mentality representing the nation's way of thinking. The scope of ethnic consciousness also includes ethnic feelings as the emotional attitude of people towards their own *ethnos*, its interests and values, as well as their attitude towards other *ethnoses*, their interests and values. Collective subconscious as a parameter of ethnicity is inherited and unchangeable complex of psychic processes that do not belong to the sphere of consciousness, but are realized in it in a form of archetypes and stipulated by human genetic memory.

Conclusion. The linguistic and cognitive parameters of ethnic identity enable to characterize *ethnos* as a group. They represent the signs of categories of cultural grammar, mental programs, constants of culture, denotations of ethnic stereotypes, precedent phenomena, archetypes and symbols specific to communicative conduct.

Keywords: *ethnos*; ethnic identity; ethnic character; ethnic consciousness; collective subconscious; mentality; ethnic feelings; categories of cultural grammar; mental programs.

Надійшла до редакції 12.02.18

Прийнято до друку 15.03.18

УДК 811.161.2:7.046:821.161.2Я.САВЧЕНКО

ЧИСТЯК Дмитро Олександрович,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри романської філології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка
e-mail: dmytro.tchystiak@gmail.com

КОСМОГОНІЧНА КОНЦЕПТОСИСТЕМА В ПОЕЗІЇ ЯКОВА САВЧЕНКА

У статті здійснене моделювання вербалізації космогонічної картини світу в поетичних текстах видатного українського письменника Якова Савченка в контексті концептуальної картини світу в мові українських поетів-символістів. Поетичним текстам Я. Савченка властиві специфічні риси міфопоетичної космології, що відрізняють її від космологічного світобачення авторів інших символістських текстів. Це передусім негативна естимация СОНЦЯ, а також НЕБА. Структурування КОСМОСУ здійснено за допомогою серії концептуальних опозицій: СВІТЛО–ТЕМРЯВА, ПОЧАТОК–КІНЕЦЬ, ВЕРХ–НИЗ, МИТЬ–ДОБА. ВЕРХ і НИЗ набувають не тільки міфологічного, а й теріоморфного втілення: БІЛИЙ ПТАХ – в опозиції до ЗМІЯ, ЧОРНОГО ЗВІРА, СФІНКСА–КІСТЯКА. Докладно вербалізований НИЖНІЙ СВІТ, репрезентований концептами МОРЕ, ОКЕАН, БЕЗОДНЯ. Серед центральних концептів авторського часопростору – СВИТОВЕ ДЕРЕВО, ВІЧНІСТЬ. Динаміку, акціональність космології (що наближають її до космогонічних та апокаліптичних мотивів) утілюють ВОГОНЬ, ВОГНЯНА